

Goncharuk T. G. The role of “The commercial newspaper” in the forfeiture of Odessa-Kuakas transit of privileges in 1831.

On the example of “The commercial newspaper” the author examines the use of press as a method of support in the advancement of Russian goods by means of Odessa-Kuakas transit, which connected Persia and Transcaucasia with German producers.

О. В. Мельник

**РОЗВИТОК СИСТЕМИ САМОМОДОПОМОГИ
ТА САМОУПРАВЛІННЯ У ВИЩИХ ЖІНОЧИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МІСТА ОДЕСИ
У 1906-1917 РР.**

Система освіти російської імперії, хоча й формувалась в умовах самодержавної імперської ідеологічної моделі, не могла не відчувати на собі основні тенденції розвитку світової вищої освіти початку ХХ ст. Внаслідок революційних подій 1905 року більшість студентів університетів та слухачок вищих жіночих курсів чітко висловили свою позицію щодо демократизації освіти, що призвело до зменшення державного втручання та формування системи студентського самоуправління та взаємодопомоги. Вивчення історії її діяльності для сучасної вищої школи, враховуючи наявність великої кількості контрактних студентів, приватних вищих навчальних закладів та не завжди оперативного реагування на потреби студентів системи профспілок, повинно сприяти розвитку системи самоуправління у вищій школі, виходячи не з потреб профспілкових організацій, а з потреб студентів.

Тому актуальність дослідження полягає у необхідності вивчення основних складових системи взаємодопомоги слухачок в системі вищої жіночої освіти м. Одеси, що практично не розглядалась в існуючих історичних дослідженнях.

Мета дослідження — винайти основні складові системи самопомоги та їх вплив на процес консолідації жіночої молоді, що навчалась на вищих жіночих курсах міста. У зв'язку з недослідженістю цієї проблеми необхідно залучити широкий масив джерельних відомостей, що включає матеріали періодичної преси того часу та архівні матеріали.

Протягом розвитку вищої освіти завжди виникали питання про побут студентів та слухачок, оскільки від питання побуту

залежить не тільки рівень навчання, але й громадська позиція особистості. Враховуючи те, що умови життя студентів наприкінці XIX — на початку XX ст. були важкими, студентство та курсистки гуртувались навколо лідерів, котрі очолювали різні громадські, часто революційні, організації задля захисту своїх прав на навчання та подальше працевлаштування.

В Одеських вищих навчальних закладах як чоловічих, так і жіночих, вирувало громадське життя. Так в одеській пресі 1905 р. з'являються перші відгуки на участь слухачок Одеських Вищих жіночих курсів (ОВЖК) в заворушеннях. “Так, завдяки інтелігенції, “очманілим дівчатам, представницям різних курсів і напівкурсів”, що побажали провести революцію... їх політичні виступи переросли в єврейський погром, який розв'язали самі мракобісні сили православного населення Одеси”. [1]

Як на курсах, так і в університетах, молодь займалася не тільки боротьбою за вдосконалення освіти, але й брала участь в суспільно-політичних змінах, в тому числі революційних подіях 1905-1907 рр. Створювались організації, як проти, так і за існуючу владу. В ці організації активно втягували молодь, що навчалася в одеських вищих навчальних закладах. У 1907 р. було створено “Академічну корпорацію студентів Імператорського Новоросійського університету”. Її члени вважали себе виразниками інтересів тієї частини студентства, яка бажала займатися навчанням, а не політикою. Керівник корпорації Н. М. Ольшанський став “видавцем-редактором” газет “Студент-академіст” та “Академіст-Корпорант”. Газети як рупор корпорації проголошували, що студенти, які бажать присвятити себе науці, не збираються спокійно дивитися на процеси, що відбувались в навчальних закладах протягом революції. “Університет наводнений вільними слухачами та вільними слухачками, які невідомо для чого там з'явилися: двері університету широко відкриті для усіх осіб, які без діла вештаються, позбавлених будь-якої підготовки. Присутність цих неспокійних елементів, які легко спалахують, для котрих ані наука, ані університет не являють нічого цінного, сприяє зниженню рівня лекцій й призводить до вічних хронічних безпорядків. За таких умов серйозно навчатися не тільки важко, але й взагалі неможливо, незважаючи на палке бажання” [2], — характеризувала ситуацію газета “Академіст-Корпорант”.

Вже в першому номері газети “Академіст-Корпорант” було розміщено оголошення: “Від Академічної корпорації слухачок О. В. Ж. К. прийом до корпорації відбувається на тих самих підставах, що і в Академічну корпорацію студентів. Довідки можна отримати в редакції “Студента-Академіста”. В заявах прохання вказувати адресу” [3].

Редколегія газети, до якої мали звертатися слухачки, знаходилася в друкарні М. Прищепова за адресою вул. Коблевська, 36. Умови прийняття до Академічної корпорації спочатку були відносно простими: надіслати заяву на адресу редакції, вказати імена двох академістів, які знають вступника, та додати місячний внесок (марками) [4]. Такі умови були очевидно неважкими і для претенденток на членство в корпорації слухачок. Однак на засіданні 26 квітня 1907 р. члени корпорації студентів, щоб заступити дорогу до своєї організації усляким небажаним елементам, вирішили значно ускладнити умови вступу і перебування в ній. Всі члени студентської корпорації мусили до 10 вересня 1907 р. написати письмову роботу обсягом 8-10 сторінок на одну із запропонованих п’яти тем: “Автономія школи”, “Предметна система (вказати її переваги і недоліки)”, “Історія виникнення вищої школи”, “Наша школа та —...”, “Рада старост — академічна установа”. Лише ті, хто написали роботи гідного рівня (перевірку мали здійснювати керівництво корпорації, а потім — професори університету), могли бути зараховані до корпорації.

Такі важкі умови вступу не влаштовували організаторів Корпорації слухачок. Вони вирішили залишити старі умови. Четвертий номер вищезгаданої газети від імені Корпорації слухачок ОВЖК повідомляв: “Прийом в Корпорацію відбувається за рекомендацією двох членів. Довідки можна отримати в редакції “Академіста-Корпоранта”. В заявах прохання вказувати адресу” [5]. Напевно, бажаючих вступити до Корпорації слухачок було набагато менше, ніж в Корпорацію студентів, і ускладнювати вступ було не в інтересах керівництва. Між іншим, серед безкоштовних оголошень від “студентів-корпорантів”, що друкувалися в “Академісті-Корпоранті”, було і таке: “Слухачка Одеських вищих жіночих курсів (корпорант) фахівець з нових мов — дає уроки (спитати в редакції “Академіста-Корпоранта”)” [6].

Ситуація на курсах значно змінилась після революції 1905-1907 рр.: поширився рух за захист прав студентів, та створювались нові студентські організації, які державні службовці розглядали інколи як підривні. Так, на курсах працював агент поліції “Ніколаєнко”, що регулярно доповідав про діяльність студентської організації “Бюро Труда” в Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах [7]. За його свідченнями, на курсах існувало легальне Бюро праці, справами якого займалися Неймарк С. С. та Флоровська С. С. [8].

Зайва політизація серед представників вищої освіти призвела до багатьох ексцесів. Так, 8 грудня 1910 р., за свідченням газети Одеські новини, відбулися заворушення на вищих жіночих курсах і в Новоросійському університеті. “Мітинг в університеті закінчився перестрілкою між поліцією і студентами. Один студент був убитий, 3 серйозно поранені, легко поранені 7 городових [9].

Але незважаючи на політику, після революції 1905-1907 рр. у студентських громадах та серед членів студентських корпорацій поступово намітилися тенденції відходу від політичної боротьби. Перевтомлене від перенапруження політичного життя і боротьби студентство, притому не тільки його матеріально збідніла частина, але і середньо-забезпечене, кількісно переважаюче студентство, з ентузіазмом, властивим молоді, перемикнулося на власне матеріально-побутове облаштування. Їх колективні зусилля на цьому терені корпоративного життя знайшли свої вияви у русі зі створення всіляких організацій “самодопомоги”. Їх круг, “разом з вже звичними земляцтвами, біржами (бюро) праці, касами і товариствами взаємодопомоги, студентськими їдальнями, які в основному виникли в 60-90-ті рр. XIX в., розширився за рахунок нових для студентського побуту початку XX в. організацій “самодопомоги”, що виникли в основному після 1907 р.” По своїй організаційній формі вони нагадували установи кооперативного типу — споживацькі товариства, лавки, магазини, видавництва навчальних посібників. При цьому, “достоїнства студентських організацій нового типу порівняно із земляцтвами були дуже помітні, бо така форма об’єднання і була більш поширеним і популярним типом господарсько-культурної організації товариської взаємодопомоги студентів [10].

Слухачок, як і студентів, турбували питання навчання та

складання іспитів, так 14 березня 1911 р. на раді курсів обговорювалося слабке відвідування слухачками занять, що виникло в результаті страйку та збору слухачок ОВЖК для обговорення питання про іспити (7-12 січня 1911 р.) [11].

Саме корпорація слухачок посилено обстоювала свої права, у зв'язку з відсутністю юридичних прав на отримання диплому університетського зразку для випускниць ОВЖК. Слухачки вирішили звернутися до Міністерства народної освіти і 13 листопада 1915 р. подали клопотання про дозвіл їм не складати іспити на атестат за програмами чоловічих гімназій, чи хоча б відмінити іспит з латини. До Петербургу виїжджала курсистка Маріам Мойсеївна — Лейдова Гарт та дочка колезького радника Лідія Михайлівна Соловйова. Причому гроші на поїздку зібрали курсистки, і 27 листопада 1915р. делегація слухачок була в Міністерстві народної освіти [12].

Виходячи із загальної політичної ситуації, розвиток міжетнічних суперечок не міг не зачепити одеських курсисток, тому що на ОВЖК була досить помітна частина курсисток іудейського (єврейського) походження. Згідно з оглядом розвитку Одеських Вищих жіночих курсів за 1909 р. ясно видно, що слухачки іудейського походження займали переважну кількість місць на курсах. Уряд часто намагався зупинити будь-які заворушення серед студентської молоді. На вищих жіночих курсах, як і в інших навчальних закладах існувала система листування з департаментом поліції, одеським градоначальником і управлінням поліції. Так, 28 вересня 1913р. під грифом “цілком таємно” було отримано лист про попередження страйку студентів як протест порушенню справи Бейліса. Такі листи отримали також: В. Н. Смолянінов — Опікун Одеського учбового округу, Д. П. Кишенський — Ректор Імп. Новоросійського університету, А. Я. Шпаков — директор ОВЖК, М. Н. Попов — Директор Одеських Вищих Жіночих Медичних курсів [13].

В системі вищої жіночої освіти існували й органи студентського самоуправління, які були представлені старостами різних курсів та спеціальностей. Так зі свідчень від 11. 10. 1913 р. ми дізнаємося про перші вибори старост на ОВЖК: “проведені вибори старост, причому вибраними виявилися: на історичному відділенні — 1 курсу Вонсик, уроджена Соломонова, 3-го курсу Марія Сергіївна Завьялова, на 4 курсі — Люцина Монгардова

Кнох, на 3 курсі словесного відділення Антарян Саркисовова (Антоніна Сергіївна), на 2 курсі юридичного відділення Ольга Миколаївна Бенісевіч. А на 1 курсі природничого відділення старостою стає Соломонова. З них Вонсик має зв'язки з революційним червоним хрестом” [14].

Також можемо дізнатись про організаційну роботу старост та їх політичні зв'язки, громадсько-політичну діяльність. Так, уряд був значно занепокоєний діяльністю “політичного червоного хреста”, — організації, яка на його думку мала революційний характер, “бо його члени допомагали політ'в'язням та політичним виселенцям” [15]. В доповіді від 18. 10. 1913 зазначено, що окрім курсистки Вонсик “безпосередній зв'язок з революційним червоним хрестом має особа, що живе в будинку 7 по вул. Скобелева (ріг Ремісничої) міщанка Єва Мошковна Еейберс, до якої, за словами Вити Гецельовой Котлерман, звертаються за допомогою для арештованих і їх дружин. Вита Котлерман виїжджає до Москви”. Цікаво, що тенденція відступу від активної політичної боротьби, а також активного впливу на розвиток самоврядування захопила багатьох курсисток ОВЖК. Так, на вищих жіночих курсах, “окрім вибраних раніше шести старост, інших не обирали, оскільки багато курсисток цьому не співчувають. Вибрані старости ще не зібралися” [16].

Деякі з курсисток, що раніше займались політикою, відходять від справи, так “курсистка Софія Степанівна Флоровська відмовилася від всякої діяльності і рідко відвідує курси, чому і тюремна комісія не діє” [17]. Щодо діяльності обраних старост вищих жіночих курсів, агент повідомляє, що вони “займаються винятково збором грошей в касу взаємодопомоги, яку вони припускають легалізувати” [18]. Тобто зосередились на взаємодопомозі.

Але справа Бейліса, що розгорнулася у 1913 р., значно посилила політичні виступи курсисток. З доповіді агента “Чехович”, “на вищих жіночих курсах у зв'язку зі справою Бейліса ніяких питань поки не порушувалося, але з'явилася в незначній кількості брошура, озаглавлена: “Вживають або не вживають євреї людську, зокрема християнську кров в своєму пасхальному ритуалі?”, які продаються по 5 коп. і гроші, виручені від їх продажу, призначаються на користь сім'ї Бейліса Брошури ці доставлені на курси Добой Юсельвной Елькиной” [19].

Але в зведенні від 1. 11. 1913 р. знову згадується справа

Бейліса. “Серед слухачок Одеських вищих жіночих курсів настій спокійний, і лише за наполяганням Софії Степанівни Флоровської відправлена телеграма в газету “Киевская мысль” наступного змісту “У зв’язку з виправданням Бейліса вітаємо захисників” [20]. Щодо настроїв старост та їх політичних переконань “Чехович” доповідає: “Староста 1 курсу історичного відділення Іда Веніамінівна Вонсик за переконанням соціаліст-революціонерка, але чи приймає вона яку-небудь участь в партійній роботі, невідомо” [21].

Ще одне свідчення переходу слухачок курсів до поточних справ звучить в донесенні від 15. 11. 1913 р. “Чеховича”. Там зазначається, що “Курсові старости Одеських вищих жіночих курсів в даний час зайняті виробленням статуту каси взаємодопомоги, яку вони припускають легалізувати. Існуюча в колишні роки тюремна комісія не функціонує і тому гроші, що залишилися в цій комісії, 32 рублі передано курсисткою Ідою Веніамінівною Вонсик в революційний червоний хрест, в якому працює Михайлова, що навчається в жіночій недільній школі на Старопортофранковській вулиці” [22].

Відомо, що між слухачками курсів, котрі в основному підтримували демократичні ініціативи, та деякими студентами університету, що належали до правоконсервативних партій, виникали гострі конфлікти, в тому числі і бійки. Так, 14 грудня 1913 р. за рішенням правління університету було звільнено вільного слухача Влазінського О. Л. — члена “Союзу російського народу”. У списку його протиправних дій була “образа дією слухачки Вищих Жіночих курсів” [23]. Олег Львов Влазінський — колишній голова корпорації студентів Імператорського Новоросійського університету, членів “Союзу Російського народу” під час революції 1905-1907 рр. [24].

Агент “Ніколаєнко” підкреслює, що “антагонізм між росіянами та євреями на курсах продовжується, але інцидентів ніяких не було” [25]. За його свідченнями, серед курсисток активно працюють старости окремих курсів ОВЖК. 8 січня 1916 р. він доповідав: “слухачка Одеських ВЖК Ребека Давуїдівна Луцька, за народженням Гоч, є старостою 4 курсу історичного факультету. В будинку її батьків по вул. Жуковського № 6 відбувалися наради курсових старост. Голова “Бюро труда” — слухачка Маріана Лейбовна Гарт”. 15 січня він доповідає, що

до складу тюремної комісії входять: курсова староста Рахіль Шнейдерман, Ривка Брумань та Вайсман. Крім цього проводилась робота щодо працевлаштування слухачок. Було оголошено про запрошення курсисток працювати на заводі “Шрапнель”. Бажаючих було більш, ніж потрібно [26].

За думкою російського дослідника вищої освіти А. Є. Іванова, Бюро праці були суто студентською організацією. Так, “намір засновників товариства студентів Московського технічного училища, пошук приватних трудових занять, (згодом перейменованого в бюро праці), в 1904 р. був рішучо заборонений московським генерал-губернатором кн. Сергієм Олександровичем і генералом В. Г. Глазовим з суто охоронних міркувань. Члени бюро праці вносили в загальну касу раз в семестр членські (семестрові) внески в 20-25 коп. Ними могли стати тільки студенти вищих учбових закладів, при яких ці об’єднання були створені” [27].

На жаль, чи навчальні програми для слухачок були достатньо важкими, чи можливо, слухачки більш займались революційними справами та власними потребами, ніж навчанням, але Рада ОВЖК на засіданні від 22 грудня 1916 р. вирішила, що у зв’язку з великою кількістю курсисток на історичному, математичному, хіміко-фармацевтичному відділеннях, що не склали іспити у вказаний термін, вдруге вони до іспитів не допускаються та залишаються на другий рік навчання [28].

З цього приводу вже 5 лютого 1916 р. в приміщенні ВЖК відбулася нарада курсисток природничого та математичного відділень, які мали складати державні іспити в поточному році. На нараді йшлося про ліквідацію деяких питань з предметів програми держіспитів [29].

29 грудня 1916 р. “Ніколаєнко” доповідав, що на ВЖК також існувало, заборонене владою, “товариство допомоги невстигаючим курсисткам”, справами та касою товариства займалась Ривка Давидівна Луцька (Гочь) і проводяться щомісячні збори товариства [30].

Курсистки досить часто намагались брати участь у наукових диспутах та наукових гуртках, що проводились в університеті. Так проф. М. М. Ланге створив в університеті зі студентами історико-філологічного факультету “філософський гурток, до якого намагались приєднатись і слухачки ОВЖК. Але їх по-

дання про допуск до участі у роботі гуртка відхилено, тому що студенти були проти” [31].

В особистих відносинах між курсистками також виникали суперечки, як власне особисті, так і міжпартійні, а інколи і міжнаціональні. В доповідній за 19 березня 1916 р. зазначалося, що староста з історичного відділення ВЖК Іда Веніамінівна Вонсик була знята з посади старости”за грубість та опозиційне відношення до ради старост”. Вонсик почала на курсах інтригу, через яку п’ять старост, обраних на її місце, йшли з посад одна за одною. В тому числі — її заступниця Ніна Гаєвська, котра вирішила звернутись до третейського суду, який позбавив Вонсик права голосу, права товариша та участі в суспільному житті курсів. “Прибічниці Вонсик, головним чином єврейки, з цим не погодились, тим більш, що ініціатива йшла від росіянки Н. Гаєвської. Рада Старост розпалась”. Під час цього інциденту необхідно було обговорити постановку благодійного спектаклю, який мав проводитися на користь малозабезпечених курсисток, але вона була зірвана. “В результаті конфлікту між Вонсик та Гаєвською, яка сказала про відношення до Вонсик таку фразу: “так можуть робити тільки жиди” [32], і курсистки розбилися на два табори, що значно ускладнило взаємодопомогу на курсах.

В березні 1916 р. майбутній видатний історик, а на той час курсистка Ганна Панкратова організує “товариство допомоги самотнім військовим” (за зразком Франції) [33]. Тобто курсистки, крім вирішення своїх проблем, ще й займались благодійною діяльністю для армії.

Внаслідок розвитку інциденту Вонсик — Гаєвська, у квітні 1916 у зв’язку з виникненням непорозуміння серед курсових старост ОВЖК, старости склали свої повноваження, а також припинили свою діяльність “Бюро праці” [34].

Згодом між викладачами та курсистками виник конфлікт щодо ліквідації академічної заборгованості слухачками. 11 жовтня 1916 р. відбулася Рада професорів та викладачів природничого та математичного відділення, яка прийняла рішення: “слухачок, що не склали іспитів з хімії, не переводити на другий курс, а звільняти”. Старостою 2-го курсу історичного відділення Рахіль Фрускевой-Беровой Шнайдерман була проголошена “дика по відношенню до викладачів промова”, в якій

вона назвала їх “шантажистами”. Але її промову перервала староста М. М-П. Гарт, яка заявила, що такою “грубою поведінкою можна ще більше погіршити справу”. Для обговорення ситуації курсові старости запропонували створити 11 жовтня нараду та опублікувати в пресі її рішення [35]. На цій нараді були присутні наступні особи: Варвара Анатоліївна Де-Каррієр (1 курс. Юридичного ф-ту), Лопатіна (1 курс мовного відділення), Надія Львівна Дахарова (2 курс історичне відділення), Фріда Неймарк (2 курс математичного відділення), Маргарита-Юлія Олександрівна-Августівна Розенберг (3 Курс природного відділення) і Рахіль Д. — Б. Шнайдерман (2 курс історичного відділення) [36]. Слухачки природничого відділення, що не склали іспити з хімії, залишились на курсах, інцидент було вичерпано.

Але не всі слухачки брали участь у заворушеннях, більшість займалась і навчанням. Так, слухачки природничого та історичного відділення, у цьому ж році, просили у ректора дозволу слухати лекції в університеті. “Слухачкам природничого відділення прохання задовольнили, а історичкам відмовили, враховуючи їх участь у заворушеннях на ОВЖК “ [37].

Вважаючи за необхідність зменшення витрат на навчальні посібники та книги, на курсах, з дозволу керівництва, існувала “лавка для продажу по дешевим цінам книг та інших посібників”, керували якою члени “бюро праці” [38]. До бюро праці, за даними агента “Ніколаєнко” входили: “Вера Мінц, староста другого курсу математичного відділення Зоя Дулькова, Євгенія Полопуло з 3 курсу мовного відділення та єврейка Сара Фридман з 3 курсу природничого відділення” [39].

Для підтримки неможливих курсисток часто проводилися благодійні заходи, так, відомо, що староста Песя-Гитель Гринберг (піаністка) запропонувала організувати концерт і 25% збору передати до “Бюро праці”. На цьому засіданні, за свідченнями “Ніколаєнко”, до складу бюро увійшли: Брайна Миовна Гармаш, Ольга Мозесовна Гисер, Катерина Іванівна Баєвич, Леся-Гитель Гринберг, Сара Гейфман, Шуланіл Дубинська та Іта Озрова Шумська [40].

За ініціативою професорів університету, ВЖК і ВЖКМ, а також слухачок курсів та студентів університету було запропоновано відкрити кооператив для вищих навчальних закла-

дів. “Справами від ВЖК будуть займатися: Рівка Давидівна Луцкая (Гочь), Іта Озровна Шумська і Сара Нуткіна” [41]. 30 січня цього ж року відкрилася кооперативна лавка для студентів та слухачок по вул. Херсонській. Від ОВЖК там працювали Марія Нівінська та Сара Яківна Фрідман. Також там працювали 40 осіб та касир [42], що дозволило не тільки працевлаштувати невелику кількість студентської молоді, але й підтримувати низькі ціни на посібники для курсисток та студентів.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити певні висновки щодо розвитку системи самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси. По-перше, її формування було безпосередньо пов’язане з процесом демократизації вищої освіти і випливало з низького рівня матеріального становища більшості слухачок. По-друге, приватний характер більшості навчальних закладів для жінок посилював взаємодопомогу серед курсисток, що призвело до створення таких організацій, як “Бюро праці”, “Товариство взаємодопомоги неспроможним курсисткам”, “Ради старост”. По-третє, основним завданням означених організацій було працевлаштування курсисток, як під час навчання, так і після нього; допомога курсисткам у формі “каси взаємодопомоги” та споживчої кооперації. Ефективність системи взаємодопомоги та самоуправління часто стикалась з міжжетнічними, політичними та особистими конфліктами у середовищі слухачок.

Для подальшого дослідження існують такі перспективи, як вивчення взаємодії між благодійними організаціями міста, політичними партіями, науковими, громадськими організаціями з одного боку й студентськими органами самоуправління та взаємодопомоги з іншого, а також дослідження змін в статусі існування студентських товариств, організацій курсисток в період 1917-1920 рр.

Джерела та література:

1. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса, 1900-1920. Люди. События. Факти. — Одесса, 2004. — С. 107.
2. С. К. Пасынки автономии // Академист-Корпорант. — 1907. — №1.
3. От Академической корпорации слушательниц О. В. Ж. К. // Академист-Корпорант [1907]. — №1.
4. От комитета Академической корпорации студентов // Академист-

- Корпорант [1907]. — №2; От Академической корпорации студентов // Академист-Корпорант [1907]. — №3.
5. От Академической корпорации слушательниц О. В. Ж. К. // Академист-Корпорант [1907]. — №4.
 6. От Академической корпорации слушательниц О. В. Ж. К. // Академист-Корпорант [1907]. — №4.
 7. ЦДІА в м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 1-20.
 8. ЦДІА в м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 3, зв.
 9. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Зазнач. праця С. 197.
 10. А. Е. Иванов студенческая “самопомощь” в высшей школе российской империи. конец XIX — начало XX века // Отечественная история №4 2002 г. // <http://vivovoco.rsl.ru/VIVOVOCO>. НТМ
 11. ДАОО. — Ф. 334. — Оп. 5. — Спр. 5. — Арк. 35
 12. ЦДІА м. Києва. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 4 зв. — 5, 5 зв.
 13. ЦДІА м. Києва. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 9-12.
 14. ЦДІА м. Києві Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 56,57.
 15. Островитянов К. В. Думы о прошлом. М., 1967. С. 95-96.
 16. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 57.
 17. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 57.
 18. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 57.
 19. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 57.
 20. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 73.
 21. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 73.
 22. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 75.
 23. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 81.
 24. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1913-1914. — Спр. 23. — Арк. 83.
 25. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 6.
 26. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 6 зв.,7.
 27. А. Е. Иванов. Вказ. твір.
 28. ЦДІА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 7, 7 зв.

29. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 8.
30. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 7 зв.
31. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 8 зв.
32. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 11-12.
33. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 12.
34. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 12 зв.
35. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 13 зв., 14, 14 зв
36. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 15.
37. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 15 зв.
38. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 15.
39. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 16.
40. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 17.
41. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 17.
42. ЦДА м. Києві. — Ф. 385. — Оп. 2. 1915-1917. — Спр. 145. — Арк. 18, 18 зв.

Анотації

Мельник О. В. Развитие системы взаимопомощи и самоуправления в высших женских учебных заведениях города Одессы в 1906 — 1917 гг.

На основе материалов студенческих изданий и архивных источников автор рассматривает влияние составляющих системы взаимопомощи и самоуправления на демократизацию высшего образования и место системы взаимопомощи в общей структуре женской школы.

Mel'nik O. V. The development of the system of mutual aid and self-government in the higher female education establishments of Odessa in 1906-1917.

On the basis of students' editions and archived resources' materials the author examines the influence of all the components of the system of mutual aid and self-government on democratization of the higher education as well as the place of the mutual help system in the general structure of female school.